

02. Kutadgu Bilig’de Tek Vokalli Zarf Fiil Ekleriyle Kalıplaşmış Baęlaçlar¹

Tuğçe İrem BOZBEY²

APA: Bozbey, T. İ. (2024). Kutadgu Bilig’de Tek Vokalli Zarf Fiil Ekleriyle Kalıplaşmış Bağlaçlar. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (42), 13-29. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13963469>

Öz

Kutadgu Bilig, Türk dili tarihi açısından çok önemli bir eserdir. Yusuf Has Hacib tarafından XI. yüzyılda kaleme alınan Kutadgu Bilig, taşıdığı özellikler ve yeniliklerle Türk edebiyatının adeta bir yapıtaşı niteliğindedir. Eser, aruz vezninde ve mesnevi nazım şekli ile yazılmıştır. Bir cümlede tek başına bir anlamı olmayıp iki sözcüğü, sözcük öbeğini veya iki cümleyi birbirine bağlama görevini üstlenen gramer görevli sözcüklere bağlaç adı verilir. Bağlama işlevlerinden dolayı cümleler arasında konu bütünlüğü ve süreklilik sağlarlar. Dillerde bağlaç adı verilen kelimeler olabildiği gibi ek kalıplaşmasından türeyen bağlaçlara da rastlanır. Türkçede bağlaçlar incelendiğinde kullanılan bağlaçların ek kalıplaşmaları ile de ortaya çıktığı karşımıza çıkar. Bu şekilde ortaya çıkan bağlaçlara Kutadgu Bilig’de de rastlanmaktadır. Bağlaçlar, isim soylu sözcüklere gelen eklerle, bazı isim çekim ekleriyle ve de fiillere gelen zarf fiil ekleriyle oluşabilmektedir. Bu çalışmada önemli bir dil yadigarımız olan Kutadgu Bilig’de tek vokalli zarf fiil ekleriyle kalıplaşan bağlaçlar incelenmiştir. Bu bağlaçlar hem açıklanmış hem de sınıflandırılmıştır. Kutadgu Bilig’de tek vokalli zarf fiillerden türeyen bağlaçlar şunlardır: azu, ara...ara, birle/bile, kalı, kayu...kayu, ötrü, tağı, yana, yime/yeme. Bu sözcüklerin farklı görevlerde (zarf, edat vs.) kullanıldığı da görülmektedir. Bu çalışmada yalnızca bağlaç görevli olanlar listelenmiş, onlar üzerinde durulmuş, Kutadgu Bilig’de geçen örneklerine yer verilip bu kelimelerin etimolojileri hakkında bilgiler verilmiştir.

Anahtar kelimeler: Kutadgu Bilig, bağlaç, tek vokalli zarf fiiller, ekler

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 7

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 10.07.2024-**Kabul Tarihi:** 20.10.2024-**Yayın Tarihi:** 21.10.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.13963469>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² YL Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı / Kocaeli University, Institute of Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature (Kocaeli, Turkey), **eposta:** tugirboz3@gmail.com, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0009-0002-5088-8282>, **ROR ID:** <https://ror.org/0411seq30>, **ISNI:** [0000 0001 0691 9040](https://orcid.org/0000-0001-0691-9040), **Crossref Funder ID:** [501100004077](https://orcid.org/501100004077)

Formulaic Conjunctions with Single Vocal Adverb Suffixes in Kutadgu Bilig³

Abstract

Kutadgu Bilig is a highly significant work in the history of the Turkish language. Written by Yusuf Has Hacip in the 11th century, Kutadgu Bilig stands as a cornerstone of Turkish literature due to its unique features and innovations. The work is written in aruz meter and in the mesnevi poetic form. Conjunctions are grammatical words that connect two words, phrases, or sentences and do not have an independent meaning on their own. By their function of connecting, they provide coherence and continuity between sentences. While there are words known as conjunctions in languages, there are also conjunctions derived from the crystallization of suffixes. When conjunctions in Turkish are examined, it is found that some conjunctions arise from the crystallization of suffixes. Such conjunctions are also encountered in Kutadgu Bilig. Conjunctions can be formed by adding suffixes to nouns, some noun declension suffixes, and adverbial suffixes added to verbs. In this study, conjunctions formed with single-vowel adverbial suffixes in Kutadgu Bilig, an important linguistic relic, are examined. These conjunctions are both explained and classified. The conjunctions derived from single-vowel adverbials in Kutadgu Bilig are as follows: azu, ara...ara, birle/bile, al, ayu...ayu, otr, taı, yana, yime/yeme. It is also observed that these words are used in different functions (adverb, preposition, etc.). In this study, only those serving as conjunctions are listed and focused upon, examples from Kutadgu Bilig are provided, and information about the etymology of these words is given.

Keywords: Kutadgu Bilig, conjunction, single vokal adverb, suffixes

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.

Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.

Funding: No external funding was used to support this research.

Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.

Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.

Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 7

Ethics Complaint: editor@rumelide.com

Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 10.07.2024-**Acceptance Date:** 20.10.2024-**Publication Date:** 21.10.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.13963469>

Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

Bağlaçlar, sözcük, sözcük grupları ve yeri geldiğinde de cümleleri, birbirine ilişitir ve yükledikleri görevlerle de çeşitli anlam ilişkileri kuran sözcüklerdir (Korkmaz, 2009, s. 1090). Biçim açısından bağlaçlar yalın, türemiş, bileşik ve öbekleşmiş bağlaçlar olarak tasnif edilebilir (Vardar, 2002, s. 31). Bağlaçlar, bir söz içindeki iki sözcüğü, aynı değerdeki iki tümce unsurunu veya iki yargıyı birbirine ilişitirerek onların arasında türlü yönden ilgiler meydana getirir. Bu sözcükler, söz içindeki iki kavram, düşünce veya yargıyı bütünleştirir. Bazı bağlaçların bağladıkları iki kelime veya yargıdan önce veya sonra tekrarlanarak da kullanılabilceğini belirten Zeynep Korkmaz, Türkçedeki bağlaçları şöyle sıralamaktadır: “ile, ve, de, hem...hem, ne...ne , de...de , gerek...gerekse, olsun...olsun; ya, yahut, ya da, veya, ya...ya, mi...mi, ister...ister; ama, fakat, lakin, yalnız, ancak, bununla birlikte, şu var ki, yine de, bir...bir, kimi...kimi, bazen...bazen, gah...gah; hatta, bile, üstelik, yani, demek ki, öyle ki, başka bir deyimle; ki, kim; gerçekten, nitekim, halbuki, oysa; çünkü, zira; buna göre, bundan dolayı, bu sebeple, bunun üzerine, bunun için, öyleyse; ta ki, diye; eğer, şayet, yoksa, illa, o takdirde; aksi halde...” (Korkmaz, 1992, s. 18).

Bağlaçlar da edatlar gibi tek başlarına bir anlam ifade etmemektedir. Bu da bağlaçların anlam ifade eden değil görevli sözcükler olduğunu ortaya koyar. Bağlaçlar, bağlanan ögeler arasında anlam ve anlatım incelikleri katar ve anlatımı zengin hale getirir. Bağlaçların, edatlarla bazı şekil ortaklıkları bulunmaktadır ve bu sebeple bazı araştırmacılar, gramerlerde bağlaçları edatlar grubuna dâhil etmektedir. Ancak bağlaçların edat sınıfına dâhil edilmesi doğru değildir. Edat, zaman zarfı ve zarf fiiller gibi şekiller bazen cümlede edat gibi kullanılabilirken; bağlaçlar başka kelime sınıfına geçemezler. Ayrıca bağlaçların diğer bir özelliği de isim soylu sözcükler gibi özne, nesne, tümlec ve yüklem gibi görevler yapamazlar. (Korkmaz, 2009, s. 1094).

Zeynep Korkmaz, bağlaçları işlevlerine ve cümledeki yerine göre şöyle tasnif etmiştir:

“1.Sıralama Bağlaçları 2. Denkleştirme-Karşılaştırma-Seçme Bağlaçları 3.Pekiştirme Bağlaçları 4. Nöbetleşme Bağlaçları 5. Cümle Bağlayıcısı Niteliğindeki Bağlaçlar” (Korkmaz, 2009, s. 1104-1123).

Türkçedeki ek kalıplaşmalarına göz atıldığında bu ek kalıplaşmalarının en güzel örneklerini zarf fiiller teşkil etmektedir. Kalıplaşma olaylarına genel itibarıyla bakıldığında şöyle bir sonuç çıkmaktadır: Bu kalıplaşmalar, tümce içerisindeki değişik kullanılışlardan veya onlarla ilgili anlam kaymalarından ortaya çıkmaktadır. Dilimizdeki kalıplaşmış sözcüklerin genellikle edat, zarf veya bağlaç olduğu görülmektedir. Dilimizde edat, zarf ve bağlaç türetecek asli ekler yoktur. Bu yüzden Türkçede farklı bir yöntem kullanılıp edat, zarf ve bağlaç görevi almaya elverişli olan ekler birlikte buldukları kelimeler ile kalıplaşmış veya kaynaşmıştır (Korkmaz Z. , 2018).

Bağlaçlar ile ilgili başka bir konuya da değinmek gerekir. Bağlaçların isimlendirilmesi ile ilgili Türkologlar arasında görüş farklılıkları bulunmaktadır. Bazı Türkologlar, bağlaçları “bağlama edatı” olarak kabul etmektedir. Yukarıda belirttiğimiz üzere Zeynep Korkmaz eserinde “bağlaç” kelimesini kullanırken Muharrem Ergin “bağlama edatı” tabirini kullanmıştır. Muharrem Ergin, görevli olan bu edatları, sözcükleri, sözcük gruplarını ve tümceleri şekil veya anlam bakımından birleştirdiğini ve ikisi arasında ilgi kurduğunu söyler. Ayrıca Türkçede aslında bağlama edatının olmadığını ve Türkçeye yabancı dillerden girdiğini ifade eder. Yani Türkçe olan bağlaçlar (bağlama edatları) ise isim ve fiillerin kalıplaşması neticesinde teşekkül etmiştir. (Ergin, 2009, s. 352)

1. Kutadgu Bilig'de tek vokalli zarf fiil ekleriyle kalıplaşmış bağlaçlar

Kutadgu Bilig, Yusuf Has Hacib tarafından XI. yüzyılda kaleme alınmış, insana dünyada ve ahirette nasıl saadete erileceği hakkında bilgiler veren önemli bir eserdir. Şehname vezni olarak bilinen aruz vezni ile kaleme alınmış bu eser bir mesnevidir. Türk yazı diline hâkim olan Yûsuf Has Hâcib eserini, seçmiş

olduğu yarı hikâye yarı temsil tarzında, arada hareketi sağlayıcı ve açıklayıcı konuşmaların, canlı tasvirlerin süslemiş olduğu sahneleriyle mükemmel bir üslûp ve mimari çerçeve içine yerleştirmiştir. Yazılıp Tavgaç Uluğ Buğra Han'a sunulan bu eserde dört esas ve bu esası temsil eden dört karakter bulunmaktadır. Bu karakterler doğru kanunu, mutluluğu, aklı ve akıbeti temsil etmektedir. (Arat, 2002).

1. -a/-e, -ı/-i, -u/-ü :

Zarf fiil ekleri arasında kaynaşıp kalıplaşmaya en uygun olanı ünlüler ile beraber türetilenlerdir. Görülen bu kalıplaşma Türkçenin çoğu devresinde görülebilmektedir. Oluşan sözcükler zarf, edat, bağlaç gibi görevlerde kullanılabilir (Korkmaz Z. , 2018, s. 57).

1.1. azu (ya da, yoksa)

azu< az-u şeklinde ayrılabilen azu bağlacı az- “az-, yoldan çık-, yolunu şaşır-” kökünden gelmektedir. Köktürk, Uygur ve Karahanlı dönemlerinde eserlerde görülür. (Korkmaz Z. , 2018, s. 63) Bu bağlaca ilk olarak Orhun Yazıtlarında rastlanır. “Azı bu sabımda igid bar gu?” yani “Yoksa bu sözümde yanlış var mı?” şeklinde görülür (Clouston, 1972, s. 280). Boeschoten ise bu kelimenin azu, ağu ve ozu şeklinde görülebildiğini (Kıyasî'l-enbiya ve Kuran Tercümelerinde) ve azu...azu varyantının da olduğunu söyler. Azu...azu bağlacı hem.. hem de anlamına gelmektedir. (Boeschoten, 2023, s. 48) Talat Tekin bu kelimenin anlamını “veya, yoksa, yahut” olarak açıklayıp *āz- fiiline dayandırmaktadır. Bu fiilin anlamını ise “azmak, yoldan sapmak veya çıkmak” olarak vermiştir (Tekin, 2016, s. 144). Necmettin Hacıeminoğlu kelimenin anlamının “yoksa, yahut, şayet” olduğunu belirtip kökenini az- fiiline dayandırmış, kelimenin zarf fiil ekiyle kalıplaştığını söylemiştir. Az- yoldan çıkmak manasındadır (Hacıeminoğlu, 2015, s. 121).

Bu bağlaç Kutadgu Bilig'de şu örneklerde görülür:

“Tilig şükümü tutğu azu sözlese,

Sözüg açsamu yeg azu kizlese.” (1018)

“Dili susturmalı mı, yoksa söyletmeli mi, sözü açmak mı daha iyi, yoksa saklamak mı?”

“İsizmü saña yig azu eğgümü

Söküşmü qolur sen azu öğdimü” (243)

“Kötülüğü mü yeğlersin iyiliği mi sövülmeyi mi istersin övülmeyi mi?”

“Münümmü öküşrek azu erdemim

Ayu bir maña sen kılayın emim” (3101)

“Kusurum mu daha çok erdemim mi, deyiver bana sen, bulayım çaresini.”

“Biziñe anunmış turur bu ölüm

Ölümke itig yok azu berk tolum” (6291)

“Bizim için de hazırlanmış bekler bu ölüm, ölüme çare yok ya da sıkı bir dolun.”

1.2. ara...ara (bazen...bazen)

Clauson bu kelimenin dil bilgisel olarak açıklanmasının zor olduğunu belirtip erken dönem eserlerinde genellikle “arasında(iki yer arasında veya bir grup insan arasında)” anlamında kullanıldığını ve bir edat olduğunu söyler. Daha sonraki dönemlerde bulunma hali ile kullanılır (Clauson, 1972, s. 196). ar < ar-a şeklinde ayrılabilen ara bağlacı için çoğu Türkolog etimoloji denemesinde çekinceli bir tavır takınmıştır. “Ara, arasında” anlamına gelerek edat görevinde kullanılan “ara” sözcüğü (Karataş, 2023) ara...ara “bazen...bazen” anlamıyla bağlaç olarak kullanılmıştır. Boeschoten ara kelimesinin birinci anlamının “arasında, arada” ; ikinci anlamının ise “arası, aralık, orta” olduğunu söylemiştir (Boeschoten, 2023, s. 34). Talat Tekin de kelimenin anlamını “arasında” olarak açıklayıp *ār- fiiline dayandırmaktadır. Bu fiilin anlamının da “arasından geçmek, çapraz geçmek” olduğunu söyler (Tekin, 2016, s. 86).

“Ara ot bolur kör ara suv bolur,

Ara küldürür kör ara yıglatur.” (4096)

“Onlar bazen ateş olurlar, bazen su olurlar; bazen güldürürler, bazen ağlatırlar.”

“Ağızdın ara ot ara suw çıkar

Birisi itigli birisi yıkar” (2686)

“Ağızdan bazen ateş, bazen su çıkar, birisi yapar birisi yıkar.”

“Ara aç ara tok yüğürgü kerek

Begi yatsa emgek bu körgü kerek” (4749)

“Arada aç, arada tok dolaşması gerek. Beyi yatarken emekleri onun vermesi gerek.”

“Kuruğluğ turur bu zāmāne yası

Ara aşğı tegrür arala yası” (4926)

“Kuruludur bu zamane yayı. Arada yararı dokunur arada zararı.”

1.3. kalı (eğer)

Clauson, bu kelimenin Karahanlıcada çoğunlukla “eğer” anlamında nadiren de “nasıl” anlamında kullanıldığını ve “kaltı” kelimesinin sonraki bir formu olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972, s. 617). Boeschoten kelimenin “eğer, eğer ki” anlamlarına geldiğini ve “ança kālı” ve “andağ kalı” şekillerinde kullanılabildiğini söyler. (Boeschoten, 2023, s. 233) Necmettin Hacıeminoğlu kalı bağlacının Eski Türkçeden itibaren bilindiğini fakat A. Von Gabain’in bunu bağlama edatı (bağlaç) olarak zikretmediğini söyler. Kelimenin bağlaç olarak kullanımı Karahanlı döneminde başlamıştır. Kelime kal-fiilinden gelmekte ve zarf fiil kalıplaşması oluşturmaktadır. Hatta bugün Anadolu ağızlarında “artık” anlamında kullanılan “kalan” kelimesi de bu köke dayanmaktadır (Hacıeminoğlu, 2015, s. 165).

“Bu Ay Toldı aydı söz aşğı telim,

Qalı sözleyü bilse uş bu tilim.” (984)

“Ay Toldı dedi: eğer dilim dönerse, sözün faydası çoktur.”

“Baqa tursa artuq anın qorqu tur

Qalı qorkmasa sen küçün qorkıtur” (656)

“Bakadursa artık ondan korkadur. Eğer korkmazsan o seni gücüyle korkutur.”

“Tapuğçı tapuğ kılsa dünyā için

Qalı bulmasa dünyā emger küçün” (2955)

“Hizmetli dünyalığı için hizmet eder. Eğer dünyalığımı alamazsa haksızlığa uğrar.”

“Yayığ kutnı bulsa idi bekrü tut

Qalı beklemeşe yana bardı büt” (725)

“Dönek kutu bulursan sıkı tut. Eğer tutamazsan yine gideceğini bil.”

“Bu iki bile işke yakma iwe

Qalı yaksa kıldıñ tiriglik yawa” (323)

“Bu ikisi ile işe yaklaşma. Eğer yaklaşırsan geçer yaşamın boşa.”

1.4. **qayu...qayu (bazısı...bazısı)**

Clauson bu kelimeyi qayu maddesinde açıklamış ve kelimenin ikinci anlamının “bazı” olduğunu söylemiştir. Bu kelime oldukça erken bir tarihte qayu şeklini almıştır. Kelimenin kökeni qaç, qaçan, qalı, qaltı, qanı ile ilintilidir (Clauson, 1972, s. 632-633). Eserde qayu kelimesi hem zamir hem de bağlaç olarak kullanılmaktadır. Kelime bazen çiftler halinde bazen de tek başına rastlanır. Bağlaç olarak kullanıldığında daha çok çift olarak karşımıza çıkar. Bağlama göre bağlaç olan qayu kelimeleri veya kelime öbeklerini eşit bir ilişki içinde birbirine bağlar (Maimaiti, 2023, s. 326). Boeschoten, bu kelimeyi *qa/qa köküne dayandırır. Bu kökten qay, qaru, qanyu, qayu, qanı, qayan, qayusı, qaysı, qayuluk, qayda, qanda, qangı gibi kelimelerin türediğini söyler (Boeschoten, 2023, s. 229).

“Esirdin keligli qalığ kuşları

Qayu rây-ı Hindi qayu Qaysarı.” (94)

“Esirden gelen semâ kuşları, kimi rây-i Hindî, kimisi Kayseri.”

“Qayu bilge toğdı qayu alp atım

ayü küre küwez er aya teg yalım” (6393)

“Kimi bilge doğdu, kimi alp atıcı, kimi yiğit, güçlü, kaya gibi dikti.”

1.5. ötrü (ardından)

ötrü < öt-ü-r-ü şeklinde ayrılabilen “ötrü” sözcüğü Türkçenin birçok devresinde görölmekte olup özellikle Köktürk ve Uygur metinlerinde zarf, bağlaç ve edat olarak kullanılmaktadır. (Korkmaz Z. , 2018, s. 64) Clauson bu kelimenin zarf veya edat görevleriyle kullanıldığını söyleyip etimolojisini ötrü<ötür-ü şeklinde yapmıştır (Clauson, 1972, s. 64). Boeschoten, bu kelimeyi ötgürü maddesinde verir ve bu kelimeyi “nedeniyle, dolayısıyla” diye anlamlandırır. Bu kelime öt- fiilinden gelmektedir. (Boeschoten, 2023, s. 225) Talat Tekin bu kelimenin anlamını “sonra” olarak açıklayıp *ötür- fiiline dayandırmaktadır. Ötür- fiilinin anlamı geçirmektir (Tekin, 2016, s. 63). Gabain bu kelimeyi öt- fiiline dayandırıp bu kelimeye –ur faktitif ekinin geldiğini söyler (Gabain, 1988, s. 94). Necmettin Hacıeminoğlu kelimenin kökeninin ötür- fiili olduğunu söyler ve bir zarf fiil kalıplaşması olduğuna dikkat çeker (Hacıeminoğlu, 2015, s. 70).

“Anadın toğuğlı biligsiz tuğar,

Bilig ögrenür ötrü törke ağar.” (1681)

“Anadan doğan bilgisiz doğar, bilgi ögrenir ve böylelikle itibar kazanır.”

1.6. takı (ve, ile)

takı<tak-ı şeklinde ayrılabilen “takı” sözcüğünü Clauson tak- fiiline dayandırır. Bu kelimenin genellikle bir cümlenin başında “ve, ayrıca” anlamına gelen bir bağlaç olduğunu ve erken dönemde sıklıkla kullanıldığını söylemiştir (Clauson, 1972, s. 466). Boeschoten, bu kelimenin üç farklı anlama geldiğini söyler. İlk anlamı “ve, ayrıca” , ikinci anlamı “tekrar, yine” , son anlamı ise “henüz” (Boeschoten, 2023, s. 317-318). Talat Tekin bu kelimenin anlamını “ve, dahi” olarak açıklayıp tak- fiiline dayandırmaktadır (Tekin, 2016, s. 136). Necmettin Hacıeminoğlu bu kelimenin Eski Türkçeden itibaren göröldüğünü ve farklı versiyonlarının (takı, dakı, dağı, dağı) olduğunu söyler. Kelime çoğunlukla aynı değerdeki iki cümleyi birbirine bağlamaktadır (Hacıeminoğlu, 2015, s. 138).

“Atam erdiņ artuğ bağırsağ ağı

Seniņde bağırsağ törütgen takı” (1243)

“Sen eli açık ve bağışlayan bir babaydın, senden de bağışlayıcıdır yaratan.”

“Kişi eğüsündin kelir eğgülük

Yiğü ięęü miņü takı keğgülük” (2439)

“İnsanın iyisinden gelir iyilik yiyecek, içecek, binek ya da giyecek.”

“Bitiğçi biliglig uğuşluğ gerek

Hatı uz belagat takı eğgürek” (2693)

“Yazıcı bilgili ve akıllı yazısı düzgün ve konuşması iyi olmalı.”

1.7. yime/yeme (ve, dahi)

yem < yem-e şeklinde ayrılabilen “yeme” sözcüğünü Clauson, Eski Türkçede kullanılan bir bağlaç olarak açıklayıp “ve” ve “ayrıca, -da/-de” anlamlarında kullanıldığını söyler (Clauson, 1972, s. 934). Boeschoten, bu kelimenin “ayrıca, ve, fakat” anlamlarına geldiğini söyleyip bunları çeşitli eserlerden tanıklar (Boeschoten, 2023, s. 409). Talat Tekin bu kelimenin anlamını “ve, dahi, ...da” olarak açıklayıp *yem- fiiline dayandırmaktadır. Yem- fiilinin anlamını “eklemek, katmak, ilave etmek” olarak açıklar (Tekin, 2016, s. 145). Gabain bu kelimeyi “yme” şeklinde okumuş, “yine, ve, da” anlamı vermiş ve *yim-fiiline dayandırmıştır (Gabain, 1988, s. 95).

“Tilig sökse bolmaz telim öggüsi

Sözüg öggüsi bar yime sökgüsi” (1020)

“Dile sövmek olmaz, çoktur övgüsü sözün övgüsü var, hem de sövgüsü”

“Yime kuşçı kişçi yime oğ yaçı

Anuğ tutsa künde kapuğda tuçı” (2558)

“Yine kuşcu, avcı, ok ve yaycılarını her an kapıda hazır bulundurmalı.”

“Bilir erse sakış yime hendese

‘Aded cezri kılsa misahat basa” (2633)

“Hesap ve geometri bilmeli kök almalı ve alan ölçmeli.”

“Közi tok kerek keç yime köñli bay

Arıglık kerek hem yüzi körki ay” (2843)

“Gözü tok, gönlü çok zengin olmalı, temiz olmalı, yüzü ay gibi parlamalı.”

“Taki bir tiler neç yime yüz suvi

Hem at ton tiler kör yorisa savı” (5518)

“Başka biri hem mal ister hem yüzüsu, hem at, hem giysi, ister hem sözünün geçmesini.”

“Ajun malı tirtin özün boldı bay

Kevel mindin arkun yime tazı tay” (5803)

“Dünya malını topladı özün, oldu zengin Arap atlarına bindin, yine oldu tazı ve tayların.”

“İlahi rüzi kıl sevüg savçı yüzün

Yime dört işinin yüzini köreyi” (6604)

“İlahî göster sevgili savcının yüzünü, yine dört arkadaşının yüzünü göreyim.”

1.8. yana (ve)

Clauson, kelimenin bir bağlaç olarak “ve, tekrar” anlamlarında kullanıldığını söyleyip bu kelimenin kökünü “tekrar geri dönmek” anlamına gelen yan- fiiline dayandırır. Hatta bu kelimenin “yeme” kelimesinden etkilenip yine haline geldiğini söyler. Bu versiyonlar çağdaş Türk dillerinde yaşamaktadır (Clauson, 1972, s. 943). Boeschoten da kelimenin kökenini yan- fiiline dayandırmaktadır (Boeschoten, 2023, s. 393). Necmettin Hacıeminoğlu bu kelimenin Türkçenin bütün devrelerinde kullanılan bir cümle başı edatı ve bağlama edatı(bağlaç) olduğunu söyleyip Karahanlı döneminde “şimdi, böylece ve” anlamlarında kullanıldığını belirtir (Hacıeminoğlu, 2015, s. 211-212).

“Yana bir kün oldrup muıadı ilig

Ayur ay dirięā yitürdüm erig” (1613)

“Yine bir gün hakan bunaldı. O kusursuz insanı yitirdim dedi.”

“Yana aydı ilig eşittim bu söz

Taķı bir sözüüm bar ayıtęu bu öz” (1832)

“Yine dedi hakan, işittim sözünü. Bir başka sorum var, açıkla bunu.”

“Üküř sözlese yaışadı tér bilig

Yana sözlemese ağın tér tilig” (174)

“Çok söyleyene bilgi gevezelik etti der. Eğer söylemezse de dilsiz der.”

“Yana uķturayın iligke bu söz

Ķayu kün körünęü kaçan kelęü öz” (510)

“Sonra duyurayım hakana bunu. Hangi gün geleceği belirlensin.”

“Yine yaķşı aymış büğü bilgi kēę

Eşitgil munı sen ayā kıızęu eę” (1100)

“Yine iyi demiş bilgili bilge, ey mutlu insan, bunu dinle.”

1.9. birle/bile (dahi, hatta)

Clauson, birle sözcüğünün bir+i-l-e şeklinde ayrılabilceğini ve sonundaki –e ünlüsünün zarf fiil eki olduğunu söylemiştir (Clauson, 1972, s. 364). Talat Tekin bu kelimenin etimolojisini şu şekilde yapmıştır: *bi:r+le (Tekin, 2016, s. 139). Gabain kelimeyi bir+i-l- şeklinde ayırmıştır. Biril- fiiline ise

“birleşmek, bir olmak” anlamını vermiştir (Gabain, 1988, s. 93). Necmettin Hacıeminoğlu, Brockelmann’ın eserinde birleyi fiil menşeli edatlar arasına aldığını ve anlam nakımından biril- fiiline dayandırdığını söyler. Eminoglu’na göre bu düşünce uygun değildir. O, bu kelimeyi birle< bir-ile şeklinde çözümler (Hacıeminoğlu, 2015, s. 259).

“Buşaklık bile erke öwke yawuz

Bu iki bile tutçı emger et öz” (332)

“Kızgınlık ve öfke insan için ne kötüdür. Bu ikisi yüzünden insan eziyet çeker.”

“İlin itti tüzdi bayudı budun

Böri koy bile suvladı ol ödün” (449)

“Böylece hakan ilini ilerletti, halkı zengin oldu. Kurtla kuzu aynı yerden su içti.”

“İligke yakın haş hacib erdi bir

Ayı ersig ilig bile sözke sîr” (505)

“Hakana yakın bir has hacib vardı. Mertti ve hakanın sırdaşydı.”

“Bu şaklık bile erke öwke yawuz

Biliglig ukuşluğ budunda başı” (563)

“Dedi: Görmedim hiç böyle birini. Halkın arasında akıllı ve bilgili.”

“Bitigü bile koldı kâğıd tetig

Bayat atı birle bitidi bitig” (1342)

“O zeki insan kalemle kâğıt istedi. Tanrı adıyla başlayarak yazdı.”

“Budun başçı begke bu himmet kerek

Bu himmet bile hem mürüvvet kerek” (2124)

“Halkın başı olan beye himmet gerek. Bu himmetle birlikte mürüvvet de gerek.”

“Bu himmet mürüvvet bile barsa çaw

Bolur beg tileki yorır ötrü aw” (2125)

“Bu himmet ve mürüvvetle ünlenirse bey dileğince yaşar, av ayağına gelir.”

“Bu himmet bile hem siyâset kerek

Siyâsetka beglik riyâset kerek” (2127)

“Bu himmetle birlikte bir de siyaset gerek. Siyaset için de beylik riyaseti gerek.”

“Seniñ boldı dünyā tiriglik bile

Tiriglik bulunsa yatıp yi küle” (2162)

“Senin oldu dünya dirilik işinde, yaşıyorken sen güle güle ye.”

“Uluğ iş bu işke er ödrüm kerek

Bütünlük bile kılkı ködrüm kerek” (2187)

“Vezirlik büyük iş, bu işe seçkin insan gerek. Dürüstlük ve soylu tavır gerek.”

“Ay ilig kaç işke er ödrüm tile

Bağırsak közi tok uwutu bile” (2927)

“Ey hakan, şu birkaç işe. İçten bağlı, gözü tok, edepli ve seçkin insan ara.”

“Saranlık bile boldı beglik yaçı

Saranka kopar tegme yirde coğı” (3038)

“Cimrilikle beylik birbirinin düşmanı. Cimrilikten çıkar isyanların çoğu.”

“Yağız yir yaşıl suw yaraştı bile

Ara miñ çiçekler yazıldı küle” (3212)

“Yağız yer, mavi su ile yaraştı. Arada binlerce çiçek gülerek açıldı.”

“Yaraşık yorısa kadaş ya adaş

Olardın bolur kap kadaşka bile” (3213)

“Yaraşık olursa akraba ya da arkadaş, onlardan yeni akrabalıklar oluşur.”

“Havā nefis bile kör yaçı ol uluğ

Bu iki azıtur tapuğçı kuluğ” (3344)

“Heves ve nefis bak dinin düşmanı. Bu ikisi azıtur ibadet edecek kulu.”

“Koğısı yağız yir yaşıl suw bile

Örüsi süzük yil öze ot ula” (3725)

“Altındaki yağız yerle yeşil sudur. Üstündeki süzölmüş yel ile ateştir.”

“Kuğuka katılmaz körü tur yuğak

Ƙara kuş örün kuş bile keç yırak” (4199)

“Kuğuya katılmaz dikkat edersen karabatak. Karakuşla akkuş birbirinden çok uzak.”

“İdi yakşı aymış büğü bilgi kiñ

Ƙılıkı yorıkı bile köñli teñ” (4843)

“Çok güzel söylemiş tavrı, davranışı ile. Gönlü birbirine denk, bilgisi geniş bilge.”

“Yarudı basa yıldırık adğır bile

Tizildi erentir özin belgüle” (5676)

“Sonra Yıldırık ve Aygır yıldızı parladı. Erentir dizildi, kendini gösterdi.”

“Yıl altmış iki erdi dört yüz bile bitiyü

Tükettim bu söz ülgüle” (6495)

“Yıl dört yüz altmış ikiydi. Bu sözleri yazdım, kitap bitti.”

“Yıl altmış iki erdi dört yüz bile

Bu söz sözledim men tutup cān süre” (6623)

“Yıl dört yüz altmış ikiydi tam. Ben bu sözleri söylediğim zaman.”

“Yağız yir yaşıl kök kün

Ay birle tün törütti ħalāyık öd öğlek bu kün” (3)

“Kara yer, mavi gök, güneş, ay, gece. Yarattı tüm varlıkları zaman, zamane.”

“Bolu birdi ewren ilig birdi taht

Tuta birsü teñri bu taht birle baht” (92)

“Oluverdi evren, sana verdi tahtı. Sürdürsün Tanrı bu taht ile bahtı.”

“Ƙozı yazkı yılduz basa uđ kelir erentir

Ƙuçık birle sançu yorır” (139)

“Koç bahar yıldızı, sonra Boğa gelir. İkiizler ile Yengeç art arda yürür.”

“Beğük bilgi birle öküş erdemi

Biliglig ukuşluğ budun ködrümi” (278)

“Yüksektir bilgisi, çoktur erdemi. Akıllı, bilgili, halkın seçkini.”

“Sözün aydı řā’ir muşar menzetü

Tili lafzı birle aņar yaņzatu” (471)

“şairin dediği söz buna benziyor. Dili ve sözüyle şunu yansıtıyor.”

“İlig aydı körgil köni er özi

Tili köņli birle biriker sözi” (862)

“Hakan bak doğru insanın kendi, sözü, gönlü ve dili birdir dedi.”

“Vezirlik aņar birdi tamęa ayag

Tuçı köwrüği birle birdi kıyağ” (1036)

“Vezirlik verdi ona, unvan ve mühürle. Tuğ ve davul verdi zırh ile.”

“Negü ařęı bar bu ökünçüm bu kün

Ölüm tuttu kesti bu söz birle ün” (1132)

“Ne yararı var bu pişmanlığın bugün. Sözümü ve sesimi tuttu kesti ölüm.”

“Kamuğ işçi barça köründi kelip

Tapuğ tozęu birle neņ artut kılıp” (1769)

“İşçilerin tümü gelip ona göründü. Çeşitli mallar ve yiyecekler armağan etti.”

“Kişi yılkı birle adırtı bilig

Bilig birle yalņuk kötürdi elig” (1845)

“İnsanı hayvandan ayıran bilgi, bilgi ve insan her şeye uzattı elini.”

“Bayat kimke birse bu eđęü kılık

Bu eđęü kılık birle eđęü yonık” (1978)

“Tanrı kime verirse bu iyi tavrı, iyi tavrıla birlikte iyi davranışı.”

“Akılık kerek begke koğkı köņül

Bu koğkı köņül birle kılık amul” (2049)

“Cömertlik gerek beye, alçak gönüllülük, Alçak gönüllülükle birlikte ılımlılık.”

“Akı bolsa begler atı çawlanur

Atı çawı birle ajun beklenür” (2050)

“Cömert olursa beyler adları yayılır. Adı ve ünleriyle dünya korunur.”

“Kişi körkiçe iç kılıkı iş ol

Yüzi körki birle kılınçı tuş ol” (2215)

“Kişinin görünüşü içine eştir. Yüzünün görünümüyle tavrı denktir.”

“Sakışçı kerek bolsa bilge tetig bilig

Birle bilse bu türlüg bitig” (2218)

“Hesap bilmeli, bilge ve zeki olmalı. Bilgili olmalı ve bilmeli türlü yazıları.”

“Kapuç başlar er keç bağırsak kerek

Teni cāmı birle tapuç saç kerek” (2529)

“Kapıcıbaşı hakana bağlı olmalı. Teni ve canıyla hizmet etmeli.”

“Tili birle yumşak süçig tutğu söz

Könül tutsa alçak yarık tutsa yüz” (2576)

“Kapıcıbaşı yumşak dilli ve tatlı sözlü olmalı. Alçakgönüllü ve güler yüzlü davranmalı.”

“Ayā beg erej kolma emgek kötür

Erej birle emgek adaşu yatur” (2936)

“Ey bey, huzur arama, zahmeti gider. Huzurla emek bir arada yatar.”

“Tirildi bir ança yorıdı bu yañ

Böri toklı birle çozi boldı teñ” (3096)

“Bir süre böyle davrandı ve yaşadı. Kurtla kuzu birbirine denk oldu.”

“Maña tegse emgek erej me tegir

Erej birle emgek yanaşu yorır” (3140)

“Ben emek veriyorsam rahat da ediyorum. Emekle huzur yan yana yürür.”

“Bilig birle tã’at muyanı tümen

Biligsiz tapuğ kılsa bulmaz muyan” (3224)

“Bilgiyle yapılan ibadetin sevabı binlercedir. Bilgisiz ibadetin sevabı bulunmaz.”

“Sarāy karşı yir suw sini birle yoğ

At üstem kız oğlan kıamı birle yoğ” (3439)

“Sarayın, köşkün, yerin, yurdun yok. At, koşum, kız, oğlan hani hiçbiri yok.”

“Ricā birle ‘avfını kıanat sen kıalın

Bu iki araķı yoluğ sen alın” (3671)

“Korku ve umudu sen kanat edin. Bu ikisi arasındaki yolu seğ.”

“Yaşıl kök törütti kötürdi eğiz

Kün ay birle yulduz bezedi beğiz” (3724)

“Mavi göğü yarattı, kıarkardı yukarı. Güneş, ay ve yıldızlarla üzerini bezedi.”

“İlig yarlıķamıř bitig birle söz

Oķıdım bitigin yaruķ boldı köz” (3732)

“Hakan lütuf buyurmuş, mektubu geldi. Mektubu okudum gözlerim parladı.”

“Bayatķa sığındım özüğ bekledim

Bu dīn birle imān küğezsü idim” (3741)

“Tanrı’ya sığındım, kendime hākim oldum. Bu din ve imanımı korusun Tanrım.”

“Fesād birle devlet turumaz kıaçar

Kalı tursa tağ yoğ tüneręe kıonuķ” (4415)

“Fesatla devlet duramaz kıaçar. Durursa bir gecelik konuk olur.”

“Kışi yılķı birle ağırtı bu ol

Taduķa yaraşık yıse ay oğul” (4635)

“İnsanı hayvandan ayıran budur. Uygun olanları yemesi ey oğul.”

“Kıayuda yığü bolsa iğü kerek

Yigü içgü birle teñeşgü kerek” (4654)

“Eğer yemek varsa içecek de gerekli. Yemekle içeceği denkleştirmeli.”

“Yanut birdi ilig ayur ay süzük

İçin me taşın birle barça tüzük” (5114)

“Cevap verdi hakan, dedi: Ey süzölmüş insan, için de dışın da her bakımdan düzgün.”

“Negü tir eşitgil ay kılık arıg

Bu ödleğ okı birle köñli balıg” (5430)

“Ne der işit temiz tavırlı. Bu zamane okuyla gönü yaralı.”

“Keçer dünyā keçmez bu eğgü kılık

Bu eğgü kılık birle eğgü yonık” (5924)

“Dünya geçicidir, geçmeyen iyi tavır. Ve o iyi tavrın çizdiği yoldur.”

“İli toldı eğgü du‘ā birle söz

Atı kaldı menü bolup yitgüsüz” (5943)

“İli iyi dua ve sözlerle doldu. Adı sonsuz ve unutulmaz oldu.”

Sonuç

Kalıplaşma olayları esas itibarıyla bazı kelimelerin cümle içindeki değişik kullanılışları ile ilgili anlam kaymalarından doğmaktadır. Kalıplaşmış sözcükler genel olarak incelendiğinde bu sözcüklerin gramer yönüyle edat, zarf veya bağlaç olduğu görülmektedir. Dilimizde bu gramer öğelerini türetecek asli ekler bulunmamaktadır. Bu açıdan Türkçe, kendi imkânlarını kullanmış ve edat, zarf ve bağlaç görevi almaya elverişli olan ekler birlikte buldukları kelimeler ile kalıplaşmış veya kaynaşmıştır. Bu kalıplaşmış sözcüklerden, bağlaçlar önemli bir yerdedir. Bu çalışmada Kutadgu Bilig’de geçen tek vokalli zarf fiillerden türeyen, kalıplaşmış bağlaçlar incelenmiştir. Bağlaçların anlamlarına, etimolojilerine ve Kutadgu Bilig’de geçtiği kısma yer verilmiştir. Bu çalışmada özellikle Zeynep Korkmaz’ın “Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları” ve Necmettin Hacıeminoğlu’nun “Türk Dilinde Edatlar” adlı çalışmaları esas alınmıştır. Kutadgu Bilig’de tek vokalli zarf fiillerden türeyen bağlaçlar şunlardır: **azu**, **ara...ara**, **birle/bile**, **kalı**, **kayu...kayu**, **ötrü**, **takı**, **yana**, **yime/yeme**. Bu kelimelerin, farklı eserlerde edat görevinde kullanıldığı da görülmektedir. Bu çalışmada beyitlerde “bağlaç” görevli kelimeler bulunmuştur.

Kaynakça

- Arat, R. R. (2002). Kutadgu Bilig. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 26, s. 478-480). içinde Ankara.
- Boeschoten, H. (2023). *A Dictionary of Early Middle Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- Clauson, G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth-Century Turkish*. Oxford: Oxford Press.
- Çelen, B. (2024). Kutadgu Bilig'de Zaman Anlamı Taşıyan Sözcükler. *Sosyal Bilimler Dergisi*(68), 444-469.
- Gabain, A. (1988). *Eski Türkçenin Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Hacıeminoğlu, N. (2015). *Türk Dilinde Edatlar*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Karataş, A. (2023). Kutadgu Bilig'de Tek Vokalli Zarf Fiil Ekleriyle Kalıplaşmış Edatlar ve Bu Edatların İşlevleri. *RumeliDE Journal of Language and Literature Studies* , 138-162.
- Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Korkmaz, Z. (2018). *Türkçede Eklerin Kullanılış Şekilleri ve Ek Kalıplaşması Olayları*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Maimaiti, R. (2023). Kutadgu Bilig'deki Bağlaçların Tespiti ve Tasnifi. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 322-331.
- Tekin, T. (2016). *Orhon Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yabancı Dil Yayınları.
- Yusuf Has Hacib. (2019). *Kutadgu Bilig*. Ankara: Gençlik Spor Yayınları.
- Zengin, A. (2013). Karahanlı Türkçesinde Kelime Grupları. *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi*.